

ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗМІН ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СУДДІВ

Гусаров К. В.

Вступ

24 лютого 2022 року стало початком відліку часу російської агресії та збройного супротиву проти неї відносно територіальної цілісності та незалежності нашої Батьківщини. Президентом України у зв'язку із військовою агресією Російської Федерації проти України запроваджено воєнний стан. Вітчизняне законодавство, починаючи з 2014 року, має досвід нормативного регулювання правовідносин в особливий період, пов'язаний із надзвичайними ситуаціями у військовій сфері. Однак, на відміну від проведення антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях, військові дії, що розпочалися 24 лютого 2022 р., відрізняються набагато масштабнішою значущістю та руйнуванням України, початком глибокої гуманітарної кризи, окупацією російською армією значних південних, східних та північних територій нашої держави. Проте героїчний супротив українського народу та війська проти російської навали зламали «апетити» ворога відносно блицкригу, захоплення України та мріяної ходи в парадному одязі по вулицям столиці нашої держави.

Нажаль, військові дії вимагають корекції як суспільних відносин, так і правових норм, що їх регламентують. Виходячи з цього, **постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями** полягає в висловленні пропозицій щодо вдосконалення національного цивільного процесуального законодавства, його адаптації під потреби особливостей правового регулювання під час воєнного стану. В даному аспекті варто погодитись із В.В. Комаровим в тому, що інститути правосуддя і судочинства повинні вдосконалюватися відповідно до викликів сучасного суспільства¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, дозволяє зробити висновок про бракування чисельних досліджень в даному напрямку. В той же час вважаю за доцільне відмітити суттєвий внесок у дослідження даної проблематики з боку С.О. Короєда, під науковим консультуванням

якого була підготовлена дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук².

Невирішені раніше частини загальної проблеми полягають у адаптації цивільного процесуального законодавства до особливостей здійснення правосуддя по цивільним справам під час воєнного стану, запровадженого в Україні 24 лютого 2022 року. З огляду на зазначене, *завданням є* обґрунтування необхідності внесення змін до вітчизняного цивільного процесуального законодавства в частинах доступу до правосуддя, відновлення втраченого судового провадження, виконання судових рішень тощо.

Перед **викладенням основного матеріалу дослідження** вважаю за необхідне зауважити на неприродність самої постановки питання про адаптації цивільного законодавства до воєнного стану. Однак мілітаризація країни-агресора, спрямована на встановлення домінування над політичними режимами інших країн, змушує здійснювати кроки по адаптації до умов воєнного стану законодавства різних галузей права. Не є виключенням і цивільне процесуальне законодавство. Від цього залежить реалізація захисту цивільних прав суб'єктів матеріальних правовідносин, існування, розвиток та припинення яких має місце як у мирний стан, так і під час воєнного. За два місяці військової агресії з боку Російської Федерації помітна активна робота вітчизняного законодавця відносно врегулювання трудових та інших правовідносин соціального спрямування, що свідчить про увагу держави в особі законодавця до забезпечення соціальних прав громадян під час воєнного стану. Такі заходи відповідають конституційному положенню про те, що людина визнається в Україні найвищою соціальною цінністю. Безперечно, змін та доповнень зазнала велика кількість нормативних актів та норм права в цілому. У зв'язку із цим, враховуючи запровадження воєнного стану в Україні та необхідність внесення змін та доповнень до норм національного законодавства, зокрема ЦПК України, вважаю за можливе висловити нижчевикладені пропозиції, які можуть посилити ефективність цивільного процесуального законодавства при судовому захисті цивільних прав, свобод та охоронюваних законом інтересів. Підго-

¹ Комаров В.В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України : монографія. Харків : Право, 2012. С. 5

² Луцька Г.В. Правове забезпечення охорони та захисту цивільних прав громадян на тимчасово окупованій території України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ: ЗВО «Університет Короля Данила», 2021. 482 с.

товка даної роботи ускладнена неможливістю аналізу судової практики з Єдиного державного реєстру судових рішень, оскільки користування даним ресурсом під час воєнного стану не є можливим з причини обмеження доступу до його змісту.

Механізм судового захисту передбачає наявність комплексу заходів по підготовці до звернення за захистом особи до органу судової влади. Наявності рішення суду з позитивним змістом для заінтересованої особи передують робота над змістом позовної заяви, аналіз спірних правовідносин та їх правова характеристика. Окремо слід зазначити і про доволі тривалі терміни розгляду цивільних справ судами. Наявність певних «ускладнень» руху справи у вигляді відкладень розгляду справи та зупинень судових проваджень доволі часто втомлює та вимотує сторін.

Однак при реалізації права на звернення до суду малопомітним залишається аналіз такої передумови, як оплата судових витрат. Першочерговим в даному аспекті є оплата судового збору як обов'язкова передумова звернення до суду. Науковий аналіз інституту судових витрат здійснено, наприклад, такими видатними вітчизняними вченими, як Ю.В. Білоусов та Н.Ю. Голубева³. Проте аналіз Закону України «Про судовий збір», зокрема ст. 4 вказаного нормативного акту свідчить, що за подачу позовної заяви майнового, наприклад, характеру, фізичною особою або фізичною особою-підприємцем, ставка судового збору дорівнює 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб та не більше 5 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Якщо «перекласти» це положення на грошовий еквівалент, то на час підготовки цієї роботи мінімальний розмір судового збору складає 992,4 грн. за подачу позовної заяви майнового характеру при законодавчо-встановленій мінімальній заробітній платі в розмірі 6500 грн.

Під час військової агресії Російської Федерації проти України спостерігається суттєве скорочення доходів громадян, що робить більш ускладненим реалізацію права на судовий захист з причини, зокрема, важкості у сплаті судового збору. Особливо це стосується тимчасово переміщених осіб, котрі втратили роботу та залишились без засобів до існування. В даному аспекті вважаю за доцільне навести наступні дані. За результатами комплексного опитування, яке проводилось соціологічною групою «Рейтинг» в межах проекту «Україна в умовах війни», внаслідок військових дій економічне становище значно погіршилось у

52% громадян України та у 28% – радше погіршилось, ніж ні. Серед українців, котрі мали роботу до початку військової агресії проти України – більше половини (53%) у теперішній час не працюють⁴.

З огляду на вищевказані обставини, враховуючи необхідність реалізації гарантування доступу до правосуддя, зокрема по цивільним справам, на законодавчому рівні варто позитивно вирішити питання на законодавчому рівні стосовно звільнення від сплати судового збору фізичних осіб – внутрішньо-переміщених осіб, котрі звертаються до суду за захистом. При цьому доцільно врахувати ту обставину, що звільнення від сплати судового збору застосовується до зазначених суб'єктів, котрі отримують щомісячні виплати від держави внутрішньо-переміщеним особам. Пояснюється такий висновок тим, що зазначені виплати отримують особи, котрі мають потребу у матеріальній допомозі з боку держави.

Проблема доступу до правосуддя включає до свого змісту також територіальну доступність органів судової влади для звернень заінтересованих осіб. Н.Ю. Сакара включає до змісту доступності правосуддя по цивільним справам безперешкодність звернення будь-якої з вказаних осіб до суду⁵. Процесуальний порядок звернення до суду передбачає дотримання встановлених правил підсудності суду цивільних справ. Вони, з свого боку, викладені у ст.ст. 23-32 ЦПК України та передбачають, в багатьох випадках, можливість визначення підсудності місцем проживання (перебування) відповідача. Однак як вказаний вид підсудності, так і інші, визначені цивільним процесуальним законодавством, не передбачають, вважаю, складнощів у реалізації права звернення до суду за захистом під час військових дій. У зв'язку з цим уявляється за можливе запропонувати встановити альтернативну підсудність по цивільним справам за заявами тимчасово-переміщених осіб та осіб, що мешкають на тимчасово-окупованих територіях, до будь-якого суду першої інстанції на території України із урахуванням правил інстанційної юрисдикції. Окремої уваги потребують питання, пов'язані із забезпеченням права на доступ до цивільного правосуддя внутрішньо-переміщених осіб, котрі знаходяться за межами України.

Окупація значної території України з 24 лютого 2022 р. призвела до блокування переміщення як населення, так і звичайного руху транспорту, поштового зв'язку тощо. У зв'язку із цим має місце втрата судами справ, включаючи цивільні, внаслідок захоплення території України, пошкодження та руйнування будівель судів тощо. Проте націо-

³ Білоусов Ю.В. Судові витрати як складова доступності правосуддя. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 66–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_3_13 (дата звернення: 30.04.2022); Голубева Н.Ю. Судові витрати: значення та види. *Часопис цивілістики*. 2009. Вип. 34. С. 11–16. URL: <http://chascyvil.onua.edu.ua/index.php/chc/article/view/165/53> (дата звернення: 30.04.2022).

⁴ Стало відомо, скільки українців втратили роботу URL: <http://businessua.com/robot/76148stalo-vidomo-skilki-ukrainciv-vtratile-robotu.html> (дата звернення: 30.04.2022)

⁵ Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. С. 47

нальне цивільне процесуальне законодавство не містить механізму відновлення втрачених таким чином матеріалів цивільних справ. У зв'язку з цим потребує вдосконалення процедура відновлення втраченого судового провадження, оскільки повне відновлення обмежується вимогами статей 488 та 490 ЦПК України.

Розділ X ЦПК України містить нормативно-закріплений порядок відновлення втраченого судового провадження. Проте його навряд чи можна застосувати до відновлення матеріалів судових справ, що втрачені під час збройної агресії Російської Федерації. З декількох причин. Так, ст. 488 ЦПК України передбачає можливість відновлення втраченого повністю чи частково судового провадження, яке закінчено ухваленням рішення або у якій провадження закрито. Зазначена норма не передбачає можливість відновлення провадження по цивільній справі, яку втрачено під час розгляду справи по суті та в інших випадках, про які не зазначено у наведеній вище правовій нормі. Виникає питання і до визначення підсудності заяви про відновлення втраченого провадження. За правилами ст. 490 ЦПК України, відповідна заява подається до суду, що розглядав справу в якості суду першої інстанції. В той же час вважаю за доцільне запропонувати на законодавчому рівні доповнити встановлене правило підсудності. При цьому варто врахувати, що територіальна підсудність судової справи може бути змінена в умовах, зокрема, воєнного стану (ч.7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Рішення про зміну підсудності приймається Вищою радою правосуддя, яке ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду. При цьому підсудність змінюється шляхом передачі справи до суду, котрий територіально найбільш наближений до того органу судової влади, котрий територіально найбільш наближений до того органу судової влади, котрий не може здійснювати правосуддя. У випадку неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження, останнє реалізуватиметься розпорядженням Голови Верховного Суду. Таке рішення також є підставою для передачі усіх справ, котрі перебували на розгляді суду, територіальні підсудність якого змінюється.

З причини висловлення пропозицій відносно розширення підстав для відновлення втраченого судового провадження, уявляється не доцільним існування такої підстави для відмови у відкритті провадження про відновлення втраченого судового провадження, яке на сьогодні закріплено у п. 1 ч. 4 ст. 492 ЦПК України. Мова іде про випадки подачі заяви про відновлення судового провадження, втраченого до закінчення судового розгляду та до ухвалення судового рішення в цілому.

Розгляд та вирішення цивільних справ в умовах часткової окупації території України нерозривно

пов'язаний із застосуванням вдосконаленого доказового права. Така позиція висловлювалась автором в одній з наукових публікацій (у спіавторстві) відносно визнання факту народження або смерті на тимчасово окупованій території за правилами окремого провадження (див. нижченаведене посилання) та висловлюється у даній роботі стосовно розгляду цивільних справ в умовах воєнного стану в цілому. Складність доказування у вказаний період полягає у можливому прийнятті до уваги судом документів, виданих органами (особами), що здійснюють діяльність на тимчасово окупованих територіях. Положення ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» свідчить про відсутність будь-якої юридичної сили у змісті документів, котрі виходять від нелегітимних посадових осіб та органів.

Такої позиції дотримуються іноді органи судової влади, проте висновки місцевих судів корегуються судами апеляційної інстанції, котрі ухвалюють рішення про задоволення заяв про встановлення фактів народження або смерті на тимчасово окупованих територіях, про що зазначається у змісті раніше оприлюдненої наукової статті автора, про яку мова йшла вище. В якості належних та допустимих доказів судом, як виняток, враховуючи ключове значення встановлення факту народження особи на тимчасово окупованих територіях для реалізації прав заявника, беруться до уваги медичне свідоцтво про народження, медичні документи, котрі видані установами, що діють на тимчасово окупованій території України, де органи влади України тимчасово не здійснюють свої повноваження, а саме відомості, що містяться у вказаних документах, та підтвердженні в сукупності та взаємозв'язку з іншими доказами по справі. Проте ч.3 ст.2 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» передбачає незаконність діяльності збройних формувань Російської Федерації та окупаційної адміністрації у Донецькій та Луганській областях за умови її суперечності нормам міжнародного права. Як наслідок, будь-який акт, виданий у зв'язку з діяльністю таких утворень, є недійсним та не створює будь-яких наслідків. Виключення складають документи, які підтверджують факти народження або смерті на тимчасово окупованих територіях в Донецькій та Луганській областях за умови їх додання до заяви про державну реєстрацію народження фізичної особи та заяви про державну реєстрацію факту смерті особи.

Можливість надання юридичної сили документам нелегітимних окупаційних влад є доволі проблематичною. У зв'язку з цим світовому досвіду відомі

так звані «намібійські винятки», правила яких застосовуються і у вітчизняній судовій практиці. В одній з постанов Верховний Суд зазначив на заперечення відповідача щодо неможливості прийняття до уваги судом доказів, виданих на тимчасово окупованій території про те, що суди першої та апеляційної інстанцій обґрунтовано дійшли до наступного висновку. До правовідносин, які були предметом судового розгляду органами судової влади України, підлягають застосуванню так звані «намібійські винятки» Міжнародного суду ООН. Це означає, що документи, видані окупаційною владою, мають визнаватись за умови, якщо їх невизнання вестиме за собою серйозні порушення чи обмеження прав громадян. Справа в тім, що у 1971 р. Міжнародний суд ООН у документі «Юридичні наслідки для держав щодо триваючої присутності Південної Африки у Намібії» вказав, що держави – члени ООН повинні визнавати незаконні і недійсні триваючої присутності ПАР в Намібії, однак «в той же час офіційні дії, вчинені урядом ПАР від імені або відносно Намібії після припинення дії мандата є незаконними та недійсними, така діяльність не може застосовуватись до таких дій, як, зокрема, реєстрація народжень, смертей та шлюбів».

Розкриває цей принцип у своїй практиці і ЄСПЛ (наприклад, справи «Лоїзиду проти Туреччини» (*Loizidou v. Turkey*, 18.12.1996, §45); «Кіпр проти Туреччини» (*Cyprus v. Turkey*, 10.05.2001); «Мозер проти Республіки Молдови та Росії» (*Mozer v. the Republic of Moldova and Russia*, 23.02.2016)). Судді вказаної міжнародної судової установи вважають, що зобов'язання ігнорувати та не брати до уваги дії існуючих *de facto* інститутів та органів [окупаційної влади] далеко від абсолютного. Для людей, що мешкають на такій території, життя триває. І його потрібно зробити більш стерпним і захищеним фактичною владою, включаючи їх суди. Виключно в інтересах жителів вказаної території дії згаданої влади, котрі мають відношення до висловленого вище, не можуть ігноруватись третіми сторонами чи міжнародними організаціями, зокрема судами, в тому числі і ЄСПЛ. Іншим чином вирішити таку проблему означало б позбавлення людей, що проживають на окупованій території, всіх прав щоразу, коли такі права обговорюються в міжнародному контексті. Це означало позбавлення їх навіть мінімального рівня прав, що їм належать. При цьому визнання актів окупаційної влади в обмеженому контексті у виняткових випадках при захисті прав мешканців окупованих територій жодним чином не легітимізує таку владу⁶.

⁶ Гусаров К.В., Попов О.І. Визнання факту смерті або народження на тимчасово окупованій території за правилами окремого провадження. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 27, No. 4, 2020, P. 161-171.

Правила окремого провадження цивільного судочинства передбачають процедуру розгляду судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою. В цій частині вирішальним є дотримання умов, викладених у нормах матеріального права, передусім у ст. ст. 43 та 46 ЦК України.

За загальним правилом, фізична особа судом може бути визнана безвісно відсутньою за умови відсутності відомостей про місце її перебування протягом одного року в місці її постійного проживання. У випадку неможливості встановлення дня одержання останніх відомостей відносно місця перебування особи, початком її безвісної відсутності вважається, відповідно до ч. 2 ст. 43 ЦК України, перше число місяця, котре йде за тим, в якому такі відомості були одержані, а при неможливості встановлення цього місяця – перше січня наступного року. Під час воєнного стану на територіях проведення бойових дій, уявляється, слід звернути увагу на необхідність скорочення перебігу строку (ст. 43 ЦК України), впродовж якого відсутні відомості щодо місця перебування фізичної особи – до двох місяців з часу, коли востаннє було відомо про місце перебування фізичної особи (відносно осіб, які проживають чи перебувають на тимчасово-окупованих територіях України). У зв'язку з цим ч. 2 ст. 46 ЦК України доцільно виключити. У частині першій вказаної норми, в той же час, в якості підстав для застосування строку ймовірної загибелі фізичної особи, фразу «від певного нещасного випадку» додати «або військових дій». Підсудність цих справ доцільно віднести до будь-якого місцевого суду України з урахуванням правил інстанційної юрисдикції.

Поряд із викладеним, вважаю за необхідне звернути увагу на фактичну неможливість виконання судового рішення на тимчасово-окупованій території держави, надсилання виконавчих документів та судових рішень учасникам справи. І хоча на законодавчому рівні надсилання процесуальних документів певною мірою врегульовано шляхом їх публікації в електронних мережах та надіслання на електронні адреси учасників справи, – питання виконання актів правосуддя на вищевказаних територіях не уявляється можливим.

В межах предмету даної роботи доцільно звернути увагу не лише на вдосконалення судового захисту прав суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, але і на вдосконалення захисту прав суддів як носіїв судової влади держави. Так, військова агресія Російської Федерації проти України не дає можливостей в повній мірі забезпечити реалізацію положень Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»

в частині захисту суддів та членів їх сімей в районах проведення бойових дій. Окремо слід наголосити на необхідність відновлення Вищої ради правосуддя

під час воєнного стану з метою виконання вказаним колективним органом функцій, визначеним національним законодавством.

Інформація про автора:

Гусаров Костянтин Володимирович,

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України
зав. кафедри цивільного процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
77, вул. Пушкінська, м. Харків, 61024, Україна

Information about the author:

Gusarov Kostiantyn Volodymyrovych,

Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Head of the Department of Civil Procedure
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska Str., Kharkiv, 61024, Ukraine